

INHOUD

Inleiding	7
1. Boeken die troost brengen	13
2. Vrienden van het boek	19
3. Homeros: de triomf van de troost	27
4. Dante en de troost van de poëzie	35
5. Boëthius over de troost van de filosofie	43
6. Iedere lezer zijn Dante	51
7. ‘Words, words, words’: de ontroostbare Hamlet	59
8. Nog eens Shakespeare: de sprong van wie troost wil	67
9. Montaigne: de onzichtbare pijn van de vader	75
10. De troost van de filosoof en het verlangen van de dichter	83
11. De troost van vriendschap: Flaubert en George Sand	91
12. Houellebecq, ‘consolateur extraordinaire’?	99
13. Geoffrey	107
14. Lees en genees	115
15. ‘Doctor Blondeau, I presume?’	125
16. Samen lezen (‘und kein Ende’)	133
17. Vies van troost: Susan Sontag	141
18. Goetzee en de comfortzone van de troost	149
19. Woorden van troost	159
20. Der dingen troost	167
21. Vos, beer, hert	175
22. Het pessimisme van de troost?	183
23. Troosttijd	191
24. Het t-woord	199
25. Operatie ‘Warme handen’	207
26. De omhelzing van een boek	215
27. Troostbrieven	223
28. Een troostbibliotheek	231
Verwijzingen	239
Dank	245

INLEIDING

'It's consolation. All literature is consolation.'

Alan Bennett, *The History Boys*

Op mijn werktafel liggen stapels boeken die me intussen al meer dan vijf jaar bezighouden. Hun titels geven al een idee van wat deze boeken met elkaar gemeen hebben: *How Dante Can Save Your Life* (2015), *Jane Austen's Guide to Modern Life's Dilemmas* (2012), *Les livres prennent soin de nous* (2015), *Lesen als Mediziner* (2015), *The Western Lit Survival Kit* (2012), *The End of Your Life Book Club* (2012), *How Literature Saved My Life* (2013), *Petit guide de lectures qui aident à vivre* (2010), *Doktor Erich Kästners Lyrische Hausapotheke* (2016).

Inderdaad, de auteurs van deze werken gaan ervan uit dat boeken goed zijn voor onze mentale gezondheid. Boeken maken ons beter. Ze stellen ons in staat het juiste te denken en te doen. Ze genezen ons, ze redden zelfs ons leven. Wat deze boeken nog met elkaar delen, is dat ze het voorbije decennium op de markt kwamen — met uitzondering van de laatste titel, waarvan de eerste editie dateert van kort voor de Tweede Wereldoorlog.

De voorbije paar jaar groeide de stapel overigens gestaag aan: zodra ik begon na te denken over de mogelijkheid om me verder te verdiepen in dit soort boeken, kwamen er steeds nieuwe titels bij. Ik noem er nog een paar:

I.

BOEKEN DIE TROOST BRENGEN

In *The Guardian* en *The New York Times* werd in de coronalente van 2020 aan verschillende schrijvers gevraagd welke boeken ze lazen in tijden van troosteloosheid. De auteurs zijn niet de minsten: Hilary Mantel, Max Porter, Alan Hollinghurst, Elif Shafak... ‘Comfort reading’ blijkt in tijden van lockdown literatuur te zijn met een vooruitzicht, met hoop en — uiteraard — humor.

‘Novels of transport’

Opvallend, verschillende auteurs vermelden boeken die de lezer naar een andere plek brengen — ‘novels of transport’, zoals men dat in het Engels zo mooi zegt. In een tijd

waarin we zelf ‘in ons kot’ moeten blijven, gaan we graag op stap in ons hoofd. Naar andere tijden, bijvoorbeeld.

Historische romans blijken goede troostboeken. Ze maken ons duidelijk, zegt David Mitchell, dat we deel zijn van ‘the human continuum’, een keten van generaties die wel soms onder druk staat, maar toch verdergaat. De nieuwste roman van Hilary Mantel komt wat dat betreft als geroepen: het derde deel van haar trilogie over het zestiende-eeuwse Engeland van Thomas Cromwell verkoopt nog beter dan de vorige twee.

De troost van de literatuur

In andere ‘novels of transport’ verplaatsen we ons naar plekken die niet bestaan. Schrijfster Kamila Shamsie zegt troost te vinden in *De onzichtbare steden* van Italo Calvino: ‘Facts are irrelevant when fiction is this enchanting,’ schrijft ze. Feiten doen er niet toe wanneer de literatuur betovert.

Ook ‘crime fiction’ schijnt het vandaag beter te doen dan anders. In tijden waarin we niet weten wat te verwachten, grijpen we naar boeken die naar een duidelijk einde toewerken. Mensen vinden boeken met een begin, een midden en een einde troostend, zegt een uitgeefster. Dat het niet altijd om een happy end gaat, nemen we er graag bij. Zolang de dingen in onze boeken maar helder eindigen.

Troost is retoriek

Al vijf jaar ben ik bezig aan een academische studie over de troost van de literatuur. Het onderwerp lijkt in de eerste corona-lente actueler dan ooit, maar het is zeker niet nieuw. Zelfs de *Ilias* eindigde al met een scène waarin de oude Trojaanse koning Priamos getroost wordt door Achilles, de moordenaar van zijn zoon. De poëzie van Dante is één lange zoektocht naar ‘de vertroosting van het gedicht’. Meer dan de filosofie kon de poëzie troost brengen, vond Dante.

En ook bij Shakespeare, de grootste auteur ooit, zijn er talloze scènes waarin de troost haarfijn wordt gefileerd. Troost is retoriek, ontdekt Hamlet: ‘words, words, words’. Vaak is degene die troost bij Shakespeare een leugenaar of een huichelaar. Claudius in *Hamlet* is een goed voorbeeld: hij tracht zijn neef te troosten bij de dood van diens vader. Hamlet weet niet wat wij weten: degene die troost is een moordenaar. Deze troost moet dus wel fake zijn.

Te troosten of niet te troosten, dat is de vraag

Gustave Flaubert en George Sand schreven elkaar in de winter van 1876 brieven over literaire troost. Sand vond dat haar boeken hoop gaven, omdat ze toonden hoe mensen moeilijke omstandigheden te boven kwamen. Het

werk van Flaubert vond ze troosteloos: het verhaal liep altijd slecht af, en nergens bood de auteur zijn lezer een boodschap om de dingen in een ander perspectief te plaatsen. Flaubert vond dat zijn taak niet, en bovendien, schreef hij, werd hem elke dag aangetoond dat de mens een door en door beperkt schepsel is.

De auteurs die in *The Guardian* en *The New York Times* aan het woord komen, doen vermoeden dat we in deze coronatijden eerder aan de kant van Sand staan dan aan die van Flaubert. De meeste lezers hebben vandaag geen nood aan boeken die hen met de neus op de feiten duwen. Literatuur die troost moet 'uplifting' zijn, opbeurend. Het woord valt in de interviews om de haverklap. (Dat sommigen nu *De pest* van Camus (her)lezen, lijkt me de uitzondering die de regel bevestigt.)

Stilleven met papegaai

Na zijn brievendiscussie met Sand begon Flaubert aan het wondermooie *Un cœur simple*, een verhaal waarmee hij zijn oude vriendin duidelijk wou maken dat hij wel degelijk troostliteratuur kon schrijven. Jammer genoeg stierf Sand voor ze het verhaal kon lezen.

Un cœur simple gaat over Félicité, een mensje dat haar leven lang een zeer onsympathieke meesteres dient. Ze ziet in de loop van het verhaal iedereen sterven. Ze eindigt alleen op

een kamertje, met als enig gezelschap een opgezette papegaai. Als Félicité zelf haar laatste adem uitblaast, heeft ze een visioen waarbij die papegaai haar in de hemel verwelkomt. Of Flauberts verhaal troost biedt, moet u zelf maar zien, maar met Félicité heeft hij ons wel in wondermooie zinnen een van de grootste kleine helden uit de westerse letterkunde geschonken. Als literatuur troost kan brengen, dan zit die zeker ook daar: in het tonen van kleine mensen die grote dingen doen zonder daarvoor iets terug te verwachten.

Troostscènes

In dit boek zal het meer dan eens gaan over scènes uit de wereldliteratuur waarin er getroost wordt. Nu eens succesvol, dan weer niet. Hamlet *wil* gewoonweg niet getroost worden, ook al heeft hij er nood aan. Bij Félicité komt de troost vanzelf. Haar papegaai doet haar denken aan de Heilige Geest, waarvan Flaubert wist dat hij vaak de trooster wordt genoemd, 'paraklêtos'.

Dat we als lezers ook beter worden van literaire troost wil ik overigens niet gezegd hebben. Dat hangt van onszelf af. En van de situaties waarin we ons bevinden. Maar ik denk wel dat de literatuur ons kan doen nadenken over wat troost precies is. We lijken het woord vandaag nog vaker dan voordien te gebruiken, meer misschien dan goed of nuttig is. Een troostrijke tocht door de westerse literatuurgeschiedenis kan ons vizier hopelijk wat scherper stellen.

2.

VRIENDEN VAN HET BOEK

Michiko Kakutani, jarenlang vast medewerkster van de boekenbijlage van *The New York Times*, publiceerde in de lente van 2020 een mooi essay waarin ze zich afvroeg wat de literatuur in tijden van crisis voor lezers in lockdown kon betekenen. De ondertitel van haar stuk — ‘Finding Solace, and Connection’ — gaf meteen een antwoord op die vraag. De twee woorden uit Kakutani’s ondertitel zijn wezenlijk met elkaar verbonden, ondanks de komma die hun nevenschikking even lijkt uit te stellen.

‘You are not alone’

De troost van de literatuur — ‘solace’ is ons woord ‘soelaas’ — zit volgens Kakutani in het besef dat we er niet alleen

voor staan: goede boeken leren ons dat we verbonden zijn met anderen. Ze geven ons dat gevoel van onderlinge verbondenheid bovendien op een bijzondere manier.

In boeken lezen we over wat andere mensen meemaken — echte mensen of verzonnen personages — en we voelen ons door hun ervaringen en hun gedachten aangesproken. In wat deze mensen overkomt, herkennen we onze eigen problemen en daardoor voelen we ons minder alleen.

Boeken verbinden

In pandemische tijden van massaal isolement komt de troostende verbinding van de literatuur meer dan ooit onder de aandacht. ‘In deze crisistijd,’ schrijft Kakutani, ‘worden we eraan herinnerd dat de literatuur ons voorziet van historische empathie en perspectief.’

De literatuur haalt ons uit het isolement waartoe het gevreesde virus ons dwingt. In de woorden van Kakutani: ‘Ze verbindt ons over eeuwen en tijdzones heen, met andere mensen die iets hebben meegemaakt dat niet verschillend is van wat ons overkomt.’ De boeken waar we met z’n allen naar grijpen tonen ons dat we niet alleen staan met onze zorgen en ons leed: ‘Ze vragen ons dat we zouden onthouden dat anderen vóór ons ook de strijd hebben moeten aangaan met traumatiserende gebeurtenissen die het leven van een mens breekbaar maken.’

‘Niet ongelijkaardig’

Toegegeven: wat Kakutani schrijft, dreigt na negen maanden virusbestrijding ook wel tot een cliché te verworden. Boeken doen ons goed, we hoorden het intussen uit veel gelijkgestemde kelen. Ze doen ons goed omdat ze troost bieden: de troost van de ontspanning, maar ook de troost van de confrontatie. We vinden troost, schrijft Kakutani, wanneer we iets lezen ‘dat niet verschillend is’ van wat we zelf meemaken.

In het Engels van Kakutani staat er ‘not dissimilar’ (‘niet ongelijkaardig’), wat iets anders is dan het op het eerste gezicht meer voor de hand liggende ‘similar’ (‘gelijkaardig’). Kakutani stelt de dingen niet ingewikkelder voor dan ze zijn. Haar keuze voor het dubbele negatief laat meer ruimte voor verschil: ‘gelijkaardig’ ligt dicht bij ‘identiek’, te dicht naar de zin van de recensente. Het leed waarover we lezen, verzacht *ons* leed enkel wanneer we behalve gelijkenissen ook verschillen zien, verschillen die ons op een uitweg wijzen. Boeken die ons het leed dat we zelf ervaren gewoon tonen, trekken ons mogelijk dieper naar beneden.

Perfect begrip

Het is met troostende boeken net als met troostende mensen. Als iemand je wil troosten met het argument dat hij

of zij begrijpt wat je overkomt — hij of zij meent immers precies te weten wat je hebt meegemaakt — is de kans groot dat zowel de trooster als degene die getroost moet worden van een kale reis terugkomt. Wie getroost wil worden, heeft niet altijd veel aan de boodschap dat iemand anders perfect begrijpt hoe jij je voelt.

Niemand kan op het moment van je diepste pijn namelijk weten wat je doormaakt. Dat is net de reden waarom je troost nodig hebt, de troost van iemand die in de eerste plaats wil horen hoe je je voelt. Niet het advies van iemand die je wil zeggen hoe je je *moet* voelen.

Het boek, je vriend

Nogal wat lezers geven aan dat ze zich gemakkelijker laten troosten door boeken dan door mensen. Mensen die troost willen brengen, hebben vaak de onhebbelijke gewoonte zichzelf op te dringen en hun eigen gevoelens boven die te plaatsen van wie op zoek is naar troost. Boeken kunnen dat niet. *Ze zijn* er gewoon. En *ze zijn* er enkel wanneer je ze nodig hebt.

Mensen die troost willen brengen, vergeten vaak dat zij niet degenen zijn om wie het allemaal draait. Ze laten zich ook niet zo gemakkelijk vertellen dat ze moeten ophoepelen. Boeken die opzijgeschoven worden, kunnen bovendien niet gekwetst worden. Ze hebben geen gevoelens

waarmee we rekening moeten houden. Boeken zijn perfecte vrienden: ze spartelen ook nooit tegen. En wanneer je ze nog eens nodig hebt, komen ze zonder morren terug.

Troostboeken

Ik heb de voorbije twee jaar nogal wat boeken gelezen waarin de auteurs vertellen hoe het lezen van boeken hen geholpen heeft een bijzonder pijnlijke ervaring in hun leven te boven te komen: de slepende ziekte van een vader, het plotse verlies van een partner in een dom verkeersongeluk, een zware eetstoornis.

In elk van die boeken valt me op wat Kakutani in haar essay aangeeft: de troost die de literatuur brengt, zit enerzijds in het gevoel van verbondenheid ('you are not alone'), maar anderzijds evenzeer in de erkenning van de eigenheid van het verdriet. Door over het verdriet van anderen te lezen, begrijpen we beter wat we zelf meemaken. Niet omdat het volslagen identiek is, maar omdat het 'niet verschillend' is, 'not dissimilar'.

Delegatie van het lijden

Als we troost willen vinden in een boek, moeten we onszelf voor een deel herkennen in wat we lezen. Maar tegelijk moeten we in onze lectuur steeds de mogelijkheid van

VERWIJZINGEN

HOOFDSTUK 1.

'Novelists pick books to inspire, uplift and offer escape',
The Guardian, 5 april 2020.

'What are your favorite pandemic reads', *The New York Times*,
17 april 2020.

HOOFDSTUK 2.

Michiko Kakutani, 'Coronavirus Notebook: Finding Solace, and
Connection, in Classic Books', *The New York Times*, 5 mei 2020.

Hans Blumenberg, 'Trostbedürfnis und Untröstlichkeit des
Menschen', in: id., *Beschreibung des Menschen*, Frankfurt:
Suhrkamp, 2006, 623-655.

HOOFDSTUK 3.

Homerus, *Ilias*, vertaald door Imme Dros, Amsterdam: Uitgeverij
Van Oorschoot, 2015 (de troostscène in zang 24 loopt van pagina
457 tot 463).

HOOFDSTUK 4.

Dante, *De goddelijke komedie*, vertaald door Ike Cialona en Peter
Versteegen, Amsterdam: Atheaneum — Polak & Van Gennep, 2001.

HOOFDSTUK 5.

Boëthius, *De vertroosting van de filosofie*, vertaald, ingeleid en
van aantekeningen voorzien door R.F.M. Brouwer, Amsterdam:
Ambo, 2000.

HOOFDSTUK 6.

Joseph Luzzi, *In A Dark Wood. What Dante Taught Me About Grief,
Healing and the Mysteries of Love*, London: William Collins, 2015.
Rod Dreher, *How Dante Can Save Your Life*, New York: Regan
Arts, 2015.

HOOFDSTUK 7.

William Shakespeare, *Hamlet*, in: id., *Verzameld werk*, vertaald en ingeleid door Willy Courteaux, Kapellen/Kampen: DNB/Pelckmans & Kok Agora, 1987, 971-1021.

Patricia de Martelaere, *Een verlangen naar ontroostbaarheid. Over leven, kunst en dood*, Amsterdam/Leuven: Meulenhoff/Kritak, 1993.

HOOFDSTUK 8.

William Shakespeare, *Koning Lear*, in: id., *Verzameld werk*, vertaald en ingeleid door Willy Courteaux, Kapellen/Kampen: DNB/Pelckmans & Kok Agora, 1987, 1023-1062.

HOOFDSTUK 9.

Michel de Montaigne, *De essays*, vertaald door Hans van Pinxteren, Amsterdam: Athenaeum — Polak & Van Gennep, 2004.

HOOFDSTUK 10.

Jürgen Pieters, 'De actualiteit van het verleden. Naar aanleiding van "Cupio Dissolvi" (1638)', in: id., *Op zoek naar Huygens. Italiaanse leesnotities*, Gent: KANTL/Poëziecentrum, 2014, 32-60.

De troostbrief van Descartes aan Huygens is onder meer terug te vinden in Leon Roth (ed.), *The Correspondence of Descartes and Constantyn Huygens*, Oxford: Clarendon Press, 1926, 45-48.

HOOFDSTUK 11.

Gustave Flaubert en George Sand, '*Wij moeten lachen en huilen*' *Brieven*, vertaald en ingeleid door Edu Borger, Amsterdam: De Arbeiderspers, 1992.

HOOFDSTUK 12.

Agathe Novak-Lechevalier, *Houellebecq, l'art de la consolation*, Paris: Stock, 2018.

Stig Dagerman, 'Our Need for Consolation is Insatiable', transl. S. Hartman, *Little Star. A Journal of Poetry and Prose*, 5, 2013, 301-307.

Jeroen Brouwers, *De levende stilte van Stig Dagerman*, Amsterdam: Arbeiderspers, 1985.

HOOFDSTUK 13.

Julian Barnes, *Flauberts papegaai*, vertaald door Else Hoog, Amsterdam: Arbeiderspers, 1988.

Gustave Flaubert, 'Een eenvoudige ziel', in: id., *Drie vertellingen*, vertaald door Wijnand Van de Meerberg, Amsterdam: Veen, 2008.

HOOFDSTUK 14.

Ella Berthoud & Susan Elderkin, *The Novel Cure. An A to Z of Literary Remedies*, London: Canongate, 2013. Nederlandse versie: *De boekenapotheek*, vertaald door Hester Tollenaar en Roos van de Wardt. Aangevuld met lemma's over de Nederlandse en Vlaamse literatuur door Maarten Dassing, Amsterdam: Podium, 2013.

Katharine Smyth, *All The Lives We Ever Lived. Seeking Solace in Virginia Woolf*, London: Atlantic Books, 2019.

HOOFDSTUK 15.

Thomas Blondeau & Roderik Six, *De boekendokter*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2014.

HOOFDSTUK 16.

Will Schwalbe, *The End of Your Life Book Club*, London: Two Roads, 2012.

Marilynne Robinson, *Gilead*, New York: Picador, 2004.

HOOFDSTUK 17.

Benjamin Moser, *Sontag. Her Life*, London: Allen Lane, 2019.